

ԱԼԻԾԱՆԻ ՊԱՏՄՀԱՅԵՑՈՒԹԻՒՆԸ «ՀԱՅՐՈՒՆԻ» ՀԱՏՈՐՈՒՄ

ԺԵ.-ԺԷ. դարերի հայոց հասարակական-քաղաքական կեանքի բարդագույն շրջափուլի մասին մեզանում չատ է խօսուել: Պայմանաւորուած ստեղծուած պատմաքաղաքական հանգամանքներով, աշխարհագրական դիրքով ու ոչ քրիստոնեայ հարեւանների չզաղարող ոտնձգութիւններով, դարեր շարունակ պետականութեան ու պետական հաստատութիւնների բացակայութեամբ, մի կատարեալ անկեալ վիճակի հասած ժողովրդի համար պատմական ժամանակը քննութեան էր դրել Ֆիզիկական գոյատեւման, աշխարհագրական հայրենիքը չկորցնելու, հոգեւոր ինքնաստեղծումի ու մշակութային ինքնութեան խնդիրը: Երկար մի շրջան տեւող անկումից յետոյ Հայաստանի հոգեւոր-մշակութային կեանքը զարթօնքի նշաններ է ցուցադրում: «Շահ-Աբասի գերեվարութիւնից յետոյ,- գրում է Լէոն իր «Հայոց պատմութեան» մէջ,- «մենք կանգնեցինք մեր պատմութեան ամենագարմանալի ու հրահանգիչ երեւոյթներից մէկի առջեւ», որ «ազգային-կուլտուրական վերածնութեան մի դարագլխի սկիզբն է հայութեան համար», «լուսաւոր շարժում... մարդկային կեանքի ստեղծած մի հրաշք»¹: Ապա մանրամասն քննութեան ենթարկելով ստեղծուած պատմաքաղաքական հանգամանքները՝ Լէոն կանգ է առնում հոգեւոր-մշակութային տեղաշարժերի վրայ՝ ուրուագծելով գրականութեան զարգացման միտումները. «ԺԷ. դարի հայոց գրականութիւնը,- գրում է գրականութեան պատմաբանը,- հանդէս է բերում մեծ զարգացման անտարակուսելի նշաններ: Մեր առջեւ բացւում են երկու խոշոր երեւոյթներ, որոնք տրոհում են գրականութիւնը եր-

1 ԼԷՕ, Հայոց պատմութիւն, հատոր երրորդ, գիրք առաջին, Երեւան 1969, 266: «Նորոգութեան շրջանի հայ գրականութեան պատմութիւնը 17-18-րդ դարերում» առաւել մանրամասն՝ տե՛ս ՍԱՐԻՆԵԱՆ, Ս., Հայոց գրականութեան երկու դարը, հատոր 6, Ստեփանակերտ 2015, 5-34:

կու մասի: Մէկը մեր հին իրականութեան շարունակութիւնն է, այսինքն այն, որ հայ գրողները, գլխաւորապէս մայր հայրենիքում, աշխատում են կենդանի պահել մեր ազգային գրականութեան վաղեմի եւ հարագատ ճիւղերը՝ պատմագիտութիւն, բանաստեղծութիւն, մասամբ եւ աստուածաբանութիւն: Միւս երեւոյթն արդէն արդիւնք է նոր զարգացող հասարակական եւ քաղաքական պայմանների ու կատարեալ նորութիւն է ներկայացնում հայ կեանքի համար: Այս մասն ամենասերտ կերպով կապուած է հայկական տպագրութեան հետ, որ մարմնացնում է հայոց կուլտուրական աշխատանքի ամենաուժեղ հոսանքը ժ. նշանակումը²: *Իր «Ուրուագրածեր ժ. նշանակումը Արեւելեանը, ներկայացնելով պատմական այս ծանրագոյն ժամանակը, գրում է. «Պէտք էր հայութեանը փրկել վերջնական անկումից եւ վայրենացումից: Եւ ահա ժ. նշանակումը սակաւաթիւ լաւագոյն մարդկանց բոլոր ձգտումը կենտրոնացնում է այն բանի մէջ, որ կենդանացնեն մեռնող հայ կեանքը: Դրա համար երկու ճանապարհ է ներկայանում նրանց՝ վերածնել հին հայ կեանքը, գիրք ու գրականութիւնը եւ ապա օգտուել եւրոպական լուսաւորութիւնից, որ մեր նոր գրականութեան համար նոյն դերը պիտի խաղար, ինչ որ բիւզանդականը մեր հին գրականութեան համար»³:*

Ազգային կեանքի հենց այս շրջադարձային կէտի վրայ են հայ գրագէտները տեսնում Մխիթարեան հայրերի հայագիտական, լայն իմաստով՝ պատմայ-մշակութաբանական գործունէութիւնը: Մխիթարեան հայագիտութեան մէջ իր բացառիկ մեծութեամբ ու գիտայ-գեղարուեստական ժառանգութեամբ յառնում է Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի կերպարը: «Ալիշանին ոգիին մէջ ամբողջ Մխիթարեան առաքելութիւնը կը տեսնեմ: Նոյնիսկ ինչ որ Մխիթարի՝ իրենց հանձնարարին հիմնադրին մէջ դեռ տարտամ ու անկատար, դեռ ներշնչումի եւ ձգտումի վիճակին մէջ էր, եկած խտացած ու ի գործ փոխուած է Ալիշանի մէջ. Ու ան եղած է հնոցը, ուր երկդարեան միաբանութեան մը բոլոր ներշնչումներն ու բաղձանքները, բոլոր իտեղներն ու ներգործութիւնը՝ լեցուած, լեցուած ... ու եռնփուած է՝ ի յայտ բերելով ոսկեղէն կենսունակութիւն մը, Մխիթարեան Առաքելութեան թանկագին յուշարձանը»⁴, - Վարուժանի

2 Անդ, 349:

3 ԱՐԵՂԵԱՆ, Մ., *Երկեր, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն*, գիրք Բ., Երեւան 1970, 546:

4 ՎԱՐՈՒԺԱՆ, Դ., *Երկերի լիակատար ժողովածու*, հատոր 3, Երեւան 1987, 182:

խօսքերն են, որ արտասանել է 1913ի Հոկտեմբերի 27ին, Բերա-
յի Թոքատլեան ճաշասրահում գումարուած Մուրատ-Ռափայե-
լեան միութեան կանոնադրական հանդէսում:

Բազմաթիւ են Հայր Ալիշանի հայագիտական գործունէու-
թեան բնութագրման ու արժեւորման փորձերը, բայց մինչ հա-
մագգային գնահատումի եւ սիրոյ շրջափուլը, նախորդել է տի-
տանական մաքառման ու ինքնանուիրումի մի բացառիկ պատ-
մութիւն, որը, թերեւս արժէ յիշել մի քանի դրուագով:

1843 թուականին, «Բազմավէպ» հանդէսում տպագրուած է
երիտասարդ վանականի՝ Ալիշանի «Եղծ անմիաբանութեան հայոց»
յօդուածը՝ սկիզբ դնելով հայագիտական ու հայրենագիտութեան
մի ահռելի ժառանգութեան (շուրջ 60 հատոր), որ մինչեւ օրս
կարօտ է ամբողջական հրատարակութեան ու քննութեան:

1847ի Յուլիսին, դարձեալ «Բազմավէպ»-ում տպագրուած է
Ալիշանի «Հայոց աշխարհիկ» բանաստեղծութիւնը՝ ստորագրուած
«Նահապետ» անունով: Նոյն տարին գրական հասարակութիւնը մե-
ծագոյն խանդավառութեամբ է ընդունում Նահապետի «Պալուկ Ա-
ւարայրի» պօէմը, ապա իրար են յաջորդում «Ողբամ գեղ, Հայոց աշ-
խարհ», «Հրագդան» (1848), «Մասիսու սարերն» (1849), աւելի ուշ՝
«Լուսնկայն գերեզմանաց հայոց» (1858), «Հայ հայրենիք» (1858) եւ
այլ բանաստեղծութիւններ, որոնք այնպիսի լայն արձագանք գտան
ու ճանաչում բերեցին հեղինակին, որ շուտով՝ 1858ին, հրապարա-
կուեցին «Նուագներ» երրորդ՝ «Հայրունի» հատորում՝ կազմելով
մի առանձին շարք կամ բաժին, որ պարզապէս խորագրուած էր
«Նահապետ»: Այս հրատարակութիւնը ներառում էր նաեւ «Շուշանն
Շաւարշանայ» եւ «Աշոտ Երկաթ ի ծովուն Սեւանայ» գործերը:
1867ին վերահրատարակուած շարքին Հայր Ալիշանն աւելացրեց
«Վերջին երգ վիրաւոր բամբուխարին», «Հայ համար» բանաստեղ-
ծութիւնները՝ լրումի հասցնելով ստեղծագործական մտահղա-
ցումն ու այն տպագրութեան յանձնելով «Նահապետի երգեր»
խորագրով: Նպատակը, որ գրաւել էր Ալիշանի ողջ հոգիները,
իմաստաւորել նրա իղձերն ու երազները, գտնուել էր՝ Ազգն ու
Հայրենիքը, ու նրա ստեղծագործական տարերքը դուրս բերել
իմաստի ճանաչման նոր ու լուսաւոր հորիզոններ: Եթէ հետեւե-
լու լինենք փիլիսոփայական էսթետիկային՝ գրականութիւնը, իբ-
րեւ ժողովրդի ինքնագիտակցման ձեւ, նշանային իմաստով նույ-
նական է նրա պատմութեանը, եւ, մեր յօդուածի՝ գիտական
խնդրի ձեւակերպման պարագայում, իւրօրինակ փիլիսոփայական
հայեցակարգ է ձեւաւորում ուղիղ շողկապելով Ալիշանի պատ-

մահայեցութիւնը «Հայրունի» հատորի առաւելապէս գրաբար բանաստեղծութիւններին, ապա ըստ հայ եկեղեցու տօնացոյցի շարակարգուած, «Յուշիկ հայրենեայց հայոցի»³³ չքնադ դրուագ-պատումներին:

Հայոց պատմութիւնը, հայագիտութիւնն ու Մխիթարեան հայրերը: Այս հարցերը մեզանում շատ են արծարծուել, քննարկուել են հայոց մատենագրութեան ուսումնասիրութեան ու Մխիթարեան պատմագիտութեան դոկտրինները, փաստական հիմնաւորումներով մեկնաբանուել, թէ Մխիթարեան տունը ինչ խորագիտութեամբ ու բացառիկ գիտական-ակադեմիական պատուանդութեամբ է քննութեան առել, համակարգել ու ընդհանրացրել հայագիտութեանն առնչուող ցանկացած խնդիր. «Ապա այս մարդիկը, - գրում է Աբեղեանը, - մեծամեծ, իսկապէս հիացմունք պատճառող ջանքերով աշխատում են կարդալ եւ հասկանալ մեր անհասկանալի դարձած ու մոռացուած գրականութիւնն ամբողջ, թէ եկեղեցական, եւ թէ աշխարհիկ քննադատութիւն ունեցող ձեռագիրները՝ ինքնուրոյն թէ թարգմանական երկերը՝ որքանով որ կային կամ թաքտում էին: Նրանք արտագրում են բազմաթիւ նոր ձեռագիրներ, աշխատում են գտել ունիթոնների ձեռով լատինացած գրաբար լեզուն յորինում են քերականութեան, տրամաբանութեան եւ այլ նոր դասագրքեր՝ օգտուելով գլխաւորապէս հին գրքերից, եւ նոյնիսկ թարգմանութիւններ էլ են անում»⁵: Միայն այն հանգամանքը, որ Միաբանութիւնը իբրեւ առաջնային նպատակ ձեռնարկեց հայ դասական մատենագրութեան ու ընդհանուր պատմութեան կոթողային յուշարձանների հրատարակութիւնը, յստակ խօսում է Մխիթարեանների՝ հայագիտութիւնն իրենց գործունէութեան ելակէտ ու սկզբունք դիտարկելու յանձնառութեան մասին:

Նրանք իրենց նպատակադիր ու համակարգուած աշխատասիրութեամբ մի քանի բնագաւառներում՝ աստուածաբանական-հայրախօսական, ծիսային-մեկնողաբանական, բանասիրական ու պատմագիտական, խնդիր ունէին ճանաչել տալ հայ ժողովրդին իր պատմութիւնն ու մատենագրութիւնը, այդ նպատակով յստակ համակարգի ենթարկել ու վերակենդանացնել գրաբարը, հայոց իմացականութիւնը հաղորդակից դարձնել անցեալից մեզ ժառանգուած պատմագրական ու իմաստասիրական երկերի բարձր մշակոյթին:

5 ԱԲԵՂԵԱՆ, Մ., Երկեր, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, գիրք Բ., Երեւան 1970, 546:

Մխիթարեանները գիտնականները էին նախ եւ առաջ, որոնք հայ իմացականութիւնը բարձրացրին պատմականութեան ու պատմութեան փիլիսոփայութեան գիտակցմանը:

Ի սկզբանէ բնական ձգտում ցուցաբերելով արեւմտեան աշխարհակեցութեան ու լուսաւորչական գաղափարների նկատմամբ՝ Մխիթարեան Կաճառը իր գործունէութեան առաջին օրուանից հայ մտածողութիւնն առբերեց կարգ, մեթոդ, գիտականացում հասկացութիւնները՝ փորձելով դարեր տեւած արեւելեան մտածողութեան դանդաղամիտ թմբիրից, միջակայն աշխարհընկալումի գետնամած յոգնածութիւնից դուրս քաշել ազգային մարմնի գոյութիւնն իմաստաւորող գիտակցուած, կանոնաբերուած Միտքը, Կարգը, այս հիմունքով ձեւակերպուող ազգային գաղափարաբանութիւնը: «Մեքոտի, յստակութեան, կարգաւորութեան պակասը ամենէն զգալի եւ ամենէն ծանր թերութիւնն է, որ ի յայտ կուգայ քաղաքականութեանն ինչպէս եւ գրականութեանը մէջ մեր ժողովրդին, որ ինչքան ալ միշտ մղուած ըլլայ դէպ ի Արեւմուտք, Ասիացիի տարտամութենէն ու թանձրութիւնէն շատ բան պահած է միշտ»⁶, - Մխիթարեանների գործունէութեան ելակէտն այսպէս է տեսնում Արշակ Չոպանեանը, ապա ձեւակերպում պատմական այն յեղաշրջիչ առաքելութիւնը, որ յանձն առան միաբանութեան հմուտ հայագէտները. «Սերտ շփումը գոր Մխիթար եւ իր յաջորդներն ունեցան եւրոպական աշխարհին հետ, իրենց փոխանցեց այն մեծ յատկութիւնը որով Արեւմուտքը յաղթեց Արեւելքին, - մեքոտիկ գործունէութեան յատկութիւնը: Բառարանները, կրօնական ու պատմական գրքերը... եւրոպական հրաշակերտներու խնամոտ թարգմանութիւնները, ...Հայոց հին մատենագիրներու գործերուն կոկիկ տպագրութիւնը, մեր մէջ կը մտցնէին՝ կարելի է ըսել առաջին անգամն ըլլալով՝ այդ մեծ ու բեղուն նորութիւնը կանոնաւոր, գիտակից, ներհուն աշխատութեան, գոր Արեւմուտքը սորվեցուց Մխիթարյաններուն եւ գոր անոնքն իրենց հայրենիքի եղբայրներուն սորվեցուցին»⁷: Հայոց ազգային գոյութեան առաջնահերթութիւնը միաբան հայրերը կապում էին լուսաւորութեան ու քաղաքակրթման գաղափարի հետ. «Քանզի եմ ի մէջ այլ ազգեաց եւ ի մէջ գերութեան, վասն այսորիկ առաւել հարկաւորոն հայոց ազգի ուսմունք»⁸: Զարմանալի մի իրողութիւն է տեղի ունենում հայոց իրականութեան մէջ. Մխիթարեանները միանգա-

6 20 ՊԱՆԵԱՆ, Ա. Դէմքեր, Փարիզ 1924, 71:

7 Անդ:

8 ԷՅՐՈՒՄԵՑԻ, Խ., Գիրք քերականութեան, Լիվոն 1696, 2:

ասկետիզմով կարգաբերուող ռացիոնալիզմը, որ էր ըստ էության նրանց աշխարհայեացքի հիմունքը:

Բացառիկ տեղ յատկացնելով պատմագրութեանը՝ շուրջ մէկդարեայ երկարատեւ ու տքնաջան նախապատրաստութիւնից յետոյ միայն, բնագրային միաւորների, ընդօրինակութիւնների համեմատութիւն, Մայրավանքի Մատենադարանի ստեղծում ու ձեռագրերի նկարագրութիւն ու ծանօթագրութիւններ, կցուող բանասիրական աշխատութիւններ ու դիդակտիկ-մեկնաբանողական նախաբաններ, Մխիթարեան հայրերն անցան հայ դասական մատենագրութեան բնագրերի քննական հրատարակութեանը՝ արդէն ԺԸ. դարում: 1828ին Մխիթարեանները տպագրութեան են պատրաստում Եզնիկի «Եղծ աղանդոցը», 1827ին Խորենացու «Պատմութիւնը», ապա Եղիշէ, Ագաթանգեղոս եւ ուրիշներ: Ագգային գոյութեա ն հիմունքը կազմող կենսական նշանները՝ գիրը, գրականութիւնը, լեզուն, պատմութիւնը, բարոյական ու ընկերային առաքինութիւնները վերահաստատող մեր հին հայրենիները, շարականները, մագաղաթեայ մատեանները վերադառնում են նոր ընթերցումով՝ վերականգնելու, վերստեղծելու, աւերակներից դէպի կեանք վերակոչելու ԺԹ. դար հասած հայ ժողովրդի տառապեալ բեկորները:

Ահա այս կէտում է տեղի ունենում Հայր Դեռոնդ Ալիշանի ու հայոց պատմութեան «հանդիպումը»: Հայոց պատմութիւնն ասուածն այս բնագրում հաստատապէս նշանակիր է եւ ներկայացնում է Բանը՝ մշակութաբանական լայն իմաստով: «Ինչ զարմանալի հոգեբանական քերումն է մարդոյ, որ ի ծագեալ մտաբացութեանն՝ ախորժի լսել Պատմութիւն կոչուածը, - գրում է «Հայապատում»ի էջերում, ապա յաւելում, թէ, -... Զարմանք չէ ուրեմն որ Հայու զաւակն այս սիրէ գՊատմութիւնն Հայուն. շատ խորք եւ անկիրք պիտի ըլլայ մէկն՝ որ չգգաց այդ ազգային հանութիւնը, քէ եւ կրնայ փանջնալով օտարայ որպիսութիւնն այլ՝ հաւնիլ կամ չհաւնիլ ասոց կամ անոց եղածին կամ ըրածին»¹¹: Պատմութեան նկատմամբ Հայր Ալիշանի հարցադրումները, պատմահայեցութեան փիլիսոփայական հայեցակէտը հանգամանօրէն կապուած է նրա թէ՛ գիտական, թէ՛ ստեղծագործական ժառանգութեան հետ եւ, սկզբնաւորութեամբ համաշխարհային պատմութիւնից ու բազմաթիւ դրուագներում նոյնաշաղկով «Ծննդոց գրքի» դիպաշարին՝ նախասկզբից մինչեւ աշտարա-

11 Ա.ԼԻՇՍԱՆ, Հ. Ղ., Հայապատում, հտ. Ա., Պատմիչք եւ պատմութիւնք հայոց, Վեմստիկ 1901, 12:

կաշինութիւն ու ջրհեղեղ, Հայկ Նահապետից սկիզբ առած հայկականութեան «ինքնաստեղծման» պատմութիւն, ներսում ահռելի շերտեր է յայտնաբերում՝ հայոց բանահիւսութեան, պատմութեան մեծազոյն արժէքների, եկեղեցու ու պետականութեան, ազգային յիշողութեան ու ինքնագիտակցութեան բանաստեղծական ու իմաստասիրական արծարծումներով:

Ճանաչել ազգային ինքնութիւնը, էթնիկական գենը, ըստ Ալիշանի, ենթադրում է ճանաչել ազգային յիշողութիւնը՝ նրկութեան ու հոգեւոր արարումների ամբողջութիւնը, որը գոյութեան իրաւունքն է մի ամբողջ ժողովրդի: «Ազգային պատմութիւնը ամէն ազգի յատուկ սրբազան գիրքն է», - ասում է, ապա բոլոր գիտութիւնների մէջ առանձնացնում ոչ թէ «չոր ու ցամաք դիպուածներու պատմութիւնը», այլ, «ժողովրդուց վարքը պատմող իբրեւ մէկ մարդու վարք կամ մէկ ընտանեաց մը» ազգային կենսագրութեան ասքը՝ «ամէնքն ալ (գիտութիւնները), հարկաւոր կը սեպեմ քիչ շատ, պատմութիւնը ամենահարկաւոր սեպելեա ետեւ»¹²: Հայոց պատմութեան իմացաբանութիւնն Ալիշանի համար երկու ելակէտ ունի՝ Աստուածաշունչ եւ խորեանացի, եւ իր պատկերացրած պատմութեան բնագործ մէջ այդ երկու հիմունքները ձեւաւորում են փոխադարձ ազդեցութիւնների մի հետաքրքիր ու նպատակամէտ շրջանակ: «Այն սակաւաւոր անձանց մէկն է աս վարդապետը, որ թէ իրենց անարատ վարքովը, թէ ազգին բարերար ըլլալով եւ թէ օտարաց օգտակար, արժանապէս մեծ կըսուին երկրիս վրայ ալ, երկինքն ալ: Հայաստանի երկու հագար տարուան հիւսած ուսումնական պսակին ամենեւն պայծառ ծաղիկն է: Մեր ազգին բարերարաց մէջ այնչափ իրաւունք ունի առաջին ըսուելու, որչափ որ անոնց շատին բարիքն յիշեցնողն իմքն է մինչեւ այսօր...»¹³, - 1847 թուականին «Բագմավէպ»ում լոյս տեսած «Մովսէս Խորենացին եւ իր Հայոց Պատմութիւնը» յօդուածում Պատմահորը տրուած այս գնահատականը բնաւ երբեք կասկածի ու երկուութեան չտրուեց, ճիշտ հակառակը՝ մեր Ծննդոց մատենանը յետագայ բոլոր տարիներին դարձաւ նրա գիտա-գեղարուեստական բազմաթիւ գործերի սկզբնաղբիւրն ու քննութեան աւարկան: «Աս Պատմութիւնը, - Ալիշանի վերագիրներն ամենեւին չափազանցուած չեն եւ ոչ էլ անհող իրականութիւն են բնութագրում, - ինչուան հիմա քննարկուած թէ՛ Մովսիսի եւ թէ՛ Հայաստանի ամենեւն պատուական գրաւոր գործքը ըլլալով՝ թէ մեր եւ թէ՛

12 Ա.ԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Երկեր*, Երեւան 1981, 124:

13 Անդ, 136:

օտար ազգաց առջեւ, չենք կրնար հոս լուրսեամբ անցնիլ, վասնզի անով է, որ Հայաստան իր հին ու կորսուած մէկ ցաշակը կ'առնէ»¹⁴։ *Խորենացու «Պատմութիւն»ը առհասարակ հայոց մէջ, իմա՝ Մխիթարեանների պարագայում արժեւորւում է իբրեւ հայկական ինքնութեան կազմաւորման ու ազգութեան իմացութեան մի վկայարան, ազգակազմիչ նշաններով ձեւակերպուած թուղթ ծննդեան ու շարունակութեան, որ իբրեւ «աշխատանքային գործիք» խիստ անհրաժեշտ էր միաբան հայրերին։* «Խորենացու «Պատմութեան» առաջին իսկ էջերից, - գրում է հայր Լեւոն Զեքիյեանը, - երեւան են գալիս երկու հիմնական յղացքներ, որոնք անմիջականօրէն առնչւում են յունական աշխարհին. դրանցից առաջինն է քանը, երկրորդը՝ քաղաքական կարգը։ Բանի, քաղաքական կարգի, չափի իմացումների վրայ հիմնուած՝ Խորենացին առաջինն է յայտնաբերում հայ գրականութեան մէջ հայրենիքի կամ ազգութեան մի իմացում, սակայն տոնմային կամ սերնդային արիւնակցութիւնից անդին, իբրեւ միութիւնը համասեւ, այլ եւ համալեզու եւ, մանաւանդ, մի հասարակաց պատմական ժառանգութեան, հաւաքական մի հասարակաց գիտակցութեան տէր մարդկանց»¹⁵։ *Թերեւս այս կարեւորագոյն նշանների՝ «Բանի» եւ «Քաղաքական կարգի» ճանաչման տիրոջութում է ձեւաւորւում պատմութեան նկատմամբ Մխիթարեանների հայեացքը։ Հետաքրքիր է առանձնացնել գրեթէ նոյն սահմանումը Խորենացու մասին Ալիշանի վերոյիշեալ յօդուածում։ «Բոլոր ան դարը, - գրում է վարդապետը, - Մովսէս երկու քանի ետեւ եղաւ՝ աստուածապաշտութեան եւ իմաստութեան եւ երկուսին մէջ ալ, կրնանք ըսել, թէ հասակին հետ աճեցաւ եւ ան վսեմական զգացմունքներով գրեթէ երկիրս ու իր երկրաւոր նիւթը մոռցած էր...»¹⁶։*

Ալիշանը խստօրէն հետեւում է Մխիթարեան հայրերի, ի մասնաւորի Զամչեանի, Աւգերեանի եւ միւսների պատմահայեցութեանը, իր հերթին վկայելով, թէ Հայաստան «երկիր դրախտաւայրը» բիրտական Արարատի ու Նոյեան տապանի առասպելաբանութեամբ մեր ազգային գոյաբանութեան աստուածաշնորհ տրուածքն է, աստուածատունկ դրախտը՝ առաքելահաստատ եկեղեցով զօրացեալ, ու նոյն շնորհով հէնց մեզնով Աստուած զօրավիզ կը լինի մեղքերով ծանրացած մարդկութեան նախացեղի փրկութեան։ «Հայաստան իմենին նախախնամեալ երկիր մ' էր, եւ սիրելի Բարձրելոյն, ուր շատ կանուխ եայտնեցաւ. եւ պետք է որ ա-

14 Անդ, 137։

15 Զէֆիւսեան, Հ. Լ., *Հայապատում՝ ներտողային*, նշ. աշխ., 170։16 Ա.Լ.ԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Երկեր*, նշ. աշխ., 137։

մենայն ազգ որ իր ծագումը փնտռե՝ դառնայ այդ երկրին նայի: Ե-դեմայ հետքը գտնելու ապահովագոյն ճամբայն է Հայաստան: Ինքն ընծայեց Աստուծոյ իր օրհնէալ կաւը, եւ ընդունեցաւ անոր ձեռքէն գիայրն եւ զմայր մարդկութեան . ինքն եղաւ խանձարարութք առաջին ծնածին եւ գերեզման առաջին մեռնողին, ինքն բարձացուց Արարատայ գագաթը միւս անգամ ընդունելու ջրհեղեղէն ազատուած մարդկութեան մէկ հատիկ տունը...»¹⁷:

Հայր Ալիշանի համար սա սրբազան սահմանն էր, իսկ շարունակութեան մէջ ինքը պարզապէս մի նոր քերթողահայր էր, մոգ՝ Բագրատունու բնորոշմամբ, որ փնտրում էր հայոց աստղը երկնքում: Եւ ահա բանաստեղծական անպարագիծ ներշնչանքով, պատմական դրուագների ճշմարիտ մեկնութեամբ նա պարզապէս յայտնագործում է Հայաստան- Հայոց աշխարհը՝ ճանաչելով ֆիզիկական տարածութիւնը Հայրենիք դարձնող երեք հիմնարար սուբստանցները՝ բնաշխարհը, պատմութիւնը՝ Բանը, ապա թէ՛ մարդիկ: Հայրենիքը առանցքն է Ալիշանի պատմական վերյիշումների, տեղագրական ու աշխարհագրական արձանագրումներին, բանաստեղծական ազնուագոյն էջերին. նրա տաւիղը փորձում է հայոց աշխարհիկի հեռաւոր ափերում որոնել-գտնել հայոց հոգին, ապրելու ջիղը, կրակը, որ բռնկում էր հողի ու Աստծոյ անունով, որ ջնջում է հազարամեակների անջրպետն ու պատմութեան տրոհումը՝ որոնելով ազգային գոյութեան՝ արժանապատիւ ու անկորուստ սահմանը: Նրա բանաստեղծական ներշնչանքը պատմութեան հողից է սնւում. նախ սթափ հայեացքով, ահռելի փաստական նիւթի գործածութեամբ իր պատմաաշխարհագրական հատորներում հայոց կենսագրութեան ասքն է հիւսում, ապա այն փոխադրում բանաստեղծութեան ոլորտ: Զարմանալի մի փոխատեղութիւն կայ Ալիշան գիտնականի ու Ալիշան բանաստեղծի միջեւ: Նրա ներսում ստեղծումի լոյսն այնքան շուայլօրէն է ճառագում ու մտածողութիւնն այնքան պատկերաւոր է, որ կլասիցիզմի տաղաչափական ձեւոյթը հայրենասիրական էկզալտացիայի ու ներքին բոցավառման կրակը, բազում գոյներն ու յոյզերը հազիւ է թաքցնում, իսկ գիտականութեամբ ստոյգ ու կանոնիկ հատորների բնագրերը երբեմն- երբեմն ճեղքւում են՝ տեղ բացելով գեղարուեստական չքնաղ ձեւի մէջ ստեղծուած բանաստեղծական կատարեալ կտորների համար:

Այստեղ է Ալիշանի ե՛ւ գիտութիւնը, ե՛ւ բանաստեղծութիւնը:

17 Ա.ԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Յուշիկք հայրենեաց հայոց*, Բ. տպ. Վեներիկ 1921, 70:

«Այլ ես սիրեմ եւ առաւել սիրեմ գիպաստան հայրենիս իմ, ե՛ւ զնոյն սէր անխիղճ քարոզեմ ամենեցուն եւ ասեմ, պարտք եմ Ձեր որդիք հայկաց քանաչել զինչ եմ հայրենիք... քանաչել եւ պահել անվթար գտնական շնորհ ազգիս, զլեզու նորա, գպատմութիւն նորա եւ զփառս զանուան նորա: Զայսպիսի կամիմ հայրենասիրութիւն»¹⁸, - ասում է ու Աստուծոյ եւ Հայրենիքի ամենագոր սիրոյ տիեզերական գոյութեան վկայումներում փիլիսոփայական իւրօրինակ հանրագումարի բերում հայոց լինելիութեան ողջ ժամանակը՝ իր հայրենապանձ հերոսներով, նշանաւոր ճակատամարտերով, յանուն հայոց տան ու Քրիստոսի հաւատքի պատմական յաղթանակներով ու մտքի ու լոյսի հանճարների փառապանձ վարքագրութեամբ:

Վարդապետը գիտնական է բնութեամբ եւ ով գիտի, թէ որպիսի խոր ազդեցութիւն են թողել հրատարակած հայագիտական ստուարածաւալ հատորները նրա ընդհանուր մտածողութեան վրայ: Բանաստեղծութիւնը, սակայն, նրա գոյութեանական սկիզբն էր, «արեւն հոգուոյն մէջ քանտած արծուի»՝ աշխարհը տեսնելու ձեւը, որ եւ բացառիկ գրաւչութիւն էր տալիս նրա ցանկացած ձեռնարկումի: Զոպանեանն ասում էր, թէ «Ալիշանը սիրտ մըն էր նաեւ, բայց շատ մեծ սիրտ մը: Այդ սիրտը ամբողջապէս լեցուած էր երկու պարզ ու մեծ գգացումներով, Աստուծոյ սէրն եւ ազգին սէրը, - սէր, որ խորհրդածութեան արդիւնք էր, քննադատութեան չէր ենթարկւած ինքզինքը, կը հիմնուէր միմիայն աւանդութեան վրայ»¹⁹:

Եւ ահա, պատմութիւնն առաջին հերթին ըստ վաւերականութեան ու վկայուած, աւանդուած փաստերի ճանաչող Ալիշանը անգամ պատմագիտական ու բանասիրական չոր նիւթն էր ներկայացնում գեղարուեստականացուած, իր հայրենանուէր սրտի ու թրթռուն յոյզերի միջով անցկացրած: Նա, իբրեւ հրաշալի գեղագէտ ու էսթետ, որի գրիչը բնորոշում է չափի բացառիկ գիտակցութեամբ ու զգայունութեամբ, ամէն անգամ ինքն է իր համար հնարաւորութիւն ստեղծում՝ սառը գիտական շարադրանքը բացառիկ ջերմութեամբ պատելու, փայփայանքի ու հպարտութեան նուրբ ներշնչանքով հայոց կենսապատումի ճակատագրական դրուագները բանաստեղծելու ու իբրեւ անանց յուշիկներ հայկակ պարմանիներին յանձնելու:

18 Բազմապէս, 1845, հ. 22, 343:

19 ԶՕՊԱՆԵԱՆ Ա., Դեմքեր, Փարիզ 1924, 96:

Ալիշանը վիթխարի բանաստեղծական ժառանգութիւն է թողել՝ աւելի քան 1300 էջ: Այդ էջերից 90ը «Նահապետի երգերն» են, որոնց բացառիկ մանրամասն ու համապարփակ քննութիւնը տուել է երախտառատ էդուարդ Ջրբաշեանը: Նահապետի հրաշալի, ժ.թ. դարակէսի հայ գրականութեան հուներ փոխած տաք երգերի քննութիւնն այս յօդուածում կը շրջանցենք, մանաւանդ որ ինքը՝ Ջրբաշեանն է ասում, թէ. «Ալիշան-բանաստեղծի մասին յայտնուած կարծիքներն էլ, լինեն ծաւալուն թէ կարճատև, գրեթէ քացառապէս վերաբերել են Նահապետի երգերին: Ի հարկէ, այսպիսի մօտեցման մէջ ինչ-որ անարդարացի բան կայ, քանի որ փաստօրէն շրջանցում է Ալիշանի գրաքար պօեզիայի շատ հետաքրքիր կողմեր»²⁰: Իսկապէս, անչափ հետաքրքիր բնութեամբ են ներկայանում վարդապետ հօր գրաբար երգերը՝ մանաւանդ պատմութեան հետ ուղիղ կապի համաբնագրում:

Յայտնի փաստ է, որ Միխիթարեան հայրերի աստուածաբանական փրիխոփայութիւնը առաւելապէս հակուած է հայրաբանական-ջատագովական, յատկապէս Թովմայ Աքունցիացու մեկնաբանութեանը եւ, ի տարբերութիւն եւրոպական կլասիցիստներին, նրանք «ռացիոնալիզմի սկզբունքները երբեք չհասկացան մարդկային բանականութեան իրաւունքները հաստատելու, այն կրօնական կապանքներից ազատելու իմաստով»²¹: Բանն այն է, որ մեր պատմական իրականութեան մէջ, պետականութեան իսպառ բացակայութեան ու երբեք չդադարած ֆիզիկական ու հոգեւոր ասպատակութիւնների պարագայում, հայ եկեղեցին, ապա կրօնը բացառիկ ազգապահպան առաքելութիւն եւ դերակատարութիւն են ունեցել հայոց կեանքում: Ահա թէ ինչու հայկական կլասիցիզմը գրեթէ բացառում է ընդգծուած այն հակակրօնական ուղղուածութիւնը, որ յատուկ էր եւրոպական կլասիցիստական դպրոցին:

Հէնց այս փրիխոփայութեան արձագանքների մէջ է ձեւաւորւում Ղեւոնդ Ալիշանի՝ յատկապէս գրաբար բանաստեղծութիւնը: Հայոց կենսապատումի բանաստեղծական նուագներում արիստոտէլականութեան մի նուրբ գունաւորում կայ, որ ջնջում է հերոսից սրբին անցնելու սահմանը, մի տեսակ միջակայան շրջարշով պատում պատմութեան դրուագները, որ բանաստեղծում է վարդապետը: Հայր Ալիշանը մեր կենսագրութիւնը վիպում է

20 ՋՐԲԱՇԵԱՆ Է., Գրողը եւ ժողովուրդը, «Ղեւոնդ Ալիշանի երգք Նահապետի բանաստեղծական շարքը», 1989, 52:

21 ՋՐԲԱՇԵԱՆ Է., Գրողը եւ ժողովուրդը, «Դիդակտիկ պօեմները հայ գրականութեան մէջ», 1989, 42:

ըստ ազգային գաղափարի՝ մի հրաշակերտ հիւսուածքի մէջ ներառելով հայոց բնաաշխարհագրական, մշակութաբանական, կրօնի ու հաւատքի երեւումներն ու էթնիկական մեր կենսակերպի՝ աւանդոյթների, ծէսերի, կենցաղավարութեան նշանակիր դրուագները, որոնք հայ հայրենիքի շուրջ ձեւաւորում են հայկականութեան մի նոսրֆէրայ, բանականութեան ու հոգեւոր ստեղծումների մի զարմանահրաշ բնագիր, որի իմացական գնահատութեանն ու նորոգումին էր ուղղուած ժԹ. դարի հայոց մտքի, բանականութեան ողջ տառապանքը։ Նրա հերոսը ունի ազգային-հայկական իր նկարագիրը, նրա հերոսը սովորական անձ չէ, աւելին՝ նա անպայմանօրէն կրողն է պատմական այն առաքելութեան, որ դէտերմինացուած, պատճառաբանուած է ազգի, հայրենիքի ճակատագրով եւ ներբողուած քրիստոնէութեան, ազգային-ազատագրական պայքարի, էթնիկական ինքնութեան կենսահաստատ լոյսով։ Պատմական իմաստով Ալիշանի համար ճշմարիտ են այն իրադարձութիւնները, որոնք եղել են կամ Աստծոյ ուսմունքի համար կամ նրա անունով։ Նա հայոց պատմութիւնը քննում է քրիստոնէութեան լոյսի տակ՝ հաւատքն ու ազգային լինելիութիւնն իրարից անանջատ իրողութիւններ համարելով։ Նրա աշխարհայեացքը երբեք չի յանգում հոգեբանական երկուութեան, նրա համար իրական աշխարհն ու ոգու աշխարհը նոյնական են, եւ մի գեղեցիկ կատարելութեան մէջ յանգում են համատիեզերական ներդաշնակութեան ու ամբողջութեան։ Աստուածորդին աշխարհ եկաւ՝ Լոյսը տարածելու, ապա եղաւ Աստծոյ ընտրութիւնը Նոյի անունով, տապանի իջման տեղը, Հայաստանն իբրեւ աստուածատունկ դրախտ վկայուելը, յետոյ Հայկը՝ հայկականութեան սկզբնաւորողն ու Նահապետը, հայոց եկեղեցու առաքելահաստատ լինելը, ապա Գրիգոր Լուսաւորիչ, Տրդատ արքայ, կոյսերի վկայաբանութիւնը, Կարմիր Վարդան, Վասակ, յանուն Քրիստոս-աստուածորդու հայոց մաքաւման բանաստեղծական պատումը... Ահա հէնց այստեղ էլ «Հայրունի» հատորի գրաբար երգերում նա գտնում է ձեւի ու բովանդակութեան գրեթէ անթերի կատարելութիւնը, որովհետեւ չկայ կամ գրեթէ անհնարին է պատկերացնել ներբողեանից աւելի կատարեալ բանաստեղծական ձեւոյթ, երբ վարդապետը ներկայացնում է Լուսաւորչի վարքաբանութիւնը, կամ մահերգի առաւել դրամատիկ կատարում, քան է Գրիգոր Վարդապետի կամ Հռիփսիմէ կոյսի մահուան պատմութիւնը։ Հայկի մասին, որ այր էր «ցամկալի եւ գեղապատշաճն, հաստաքագուկն եւ լայնաճակատ», մի հրաշալի գեղարուեստական պատկերով գունաւորուած խօսք է

դնում՝ հայրենասիրութեան ու հաստատուն կամքի թրթիռներ փոխանցելով իր ընթերցողին.

Աստղունմ գուարթունմն լուսածըղիք,
Աստեղք, արփույն հովտաց ծաղիկք,
Հակատ պայծառ ըզվեհագինդ՝
Ըգթիկն եւ լանջ պրննեցէք պինդ.
Քաջութանց հայր եւ հեղինակ
Նապետոսեան դիւցալադթն Հայկ՝
Զարիականսն ճրգէալ ձեռս
Թաւալգըլէ գուերին քեւեռս... (48)²²

Մաքուր կլասիցիստական դոկտրինով Ալիշանը ոչ միայն գրականութիւն է բերում ճշմարտութիւնը, թէ մարդու եւ ժողովուրդների ազատութիւնը բանականութեան յաւիտենականութեան օրէնքներին համապատասխանող վիճակ է, դրա բռնադատումը՝ բանական ներդաշնակութեան խախտում, այլեւ՝ անհատական պատասխանատուութեան ու պատմական առաքելութեան խնդիրն է արծարծում՝ հերոսի իր նախօրինակը վերցնելով խորենացու «Պատմութիւն»-ից, թէ՛ «Այս Հայկը, ասում է, վայելչակամ էր, թիկնաւէտ, խիստ գանգուր մագերով, վառվումն աչքերով, հաստ բազուկներով: Սա քաջ եւ երեւելի հանդիսացաւ հսկաների մէջ, դիմադրող այն բոլորին, որոնք ձեռք էին բարձրացնում բոլոր հսկաների եւ դիւցազունների վրայ տիրապետելու: Սա խրոխտանալով ձեռք բարձրացրեց Բելի բռնաւորութեան դէմ այն ժամանակ, երբ մարդկային ազգը սփռում-տարածում էր բոլոր երկրի լայնութեան վրայ...»²³: Պանծանքի ու պատասխանատուութեան այս զգացողութիւնն է Ալիշանը առնում դարերի հեռուներից ու փոխանցում ազգային գոյութեան ճակատագրական սահմանաբաժանին կանգնած իր ժամանակների մարդուն: Խորենացու «Պատմութեան» այս գողտրիկ դրուագի յիշատակումը բնաւ ինքնանպատակ չի եւ ոչ էլ պատահական. Ալիշանի գիտական եւ արձակ բնագրերի զուգադիր քննութիւնը յստակ իմաստ է ձեռք բերում՝ հնարաւորութիւն տալով պարզելու ոչ միայն նրա պատմական «նախասիրութիւնները», այլեւ դրանով պայմանաւորուած, նրա գեղարուեստական մտածողութեան առաջադրոյթները՝ թեմատիկ

22 Նուագէ, հտ. 3, Հայրունի, Վեներտիկ 1867, այսուհետեւ՝ հղումները այս հատորից, կնշուի համապատասխան էջը:

23 ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Հայոց պատմութիւն, քրգմ. արեւելահայերէն եւ ծնթ.՝ Ստեփանոս Մալխասեանցի, Երեւան 1997, 83:

ընտրութիւնը, որ փոխանցուած է գործից գործ, պատմական այս կամ այն անցքի կարեւորութեան դիտարկումը, ապա այն գեղարուեստական մշակման ենթարկելու, նուագի, երգի մտահղացումը:

Հետաքրքիր է դիտարկել մէկ-երկու դրուագ 1858ին, Վեներտիկում տպագրուած, ապա 1867ին լրացումներով վերահրատարակուած «Նուագ»-ների «Հայրունի» հատորից: «Այս սրբազան Ծերը» Հայր Ալիշանը, պաշտամունք ունէր Գրիգոր Լուսաւորչի նկատմամբ, եւ, նրա անուան հետ կապելով հայոց դարձի ու առհասարակ մշակութային ողջ պատմութիւնը, բացառիկ սրբադասումով վկայած նրա վարքաբանութեան, աւետարանական գործունէութեան մէջ համադրում ու ներկայացնում է բոլոր այն գծերը, որոնք, իր պատկերացմամբ, յատուկ են աստուածամարդուն: Հինգերորդ դարից ինչ առնուած է Գրիգորի, Լուսաւորչիների տոհմի՝ Սահակի ու Ներսէս Մեծի անունով, նա ընդունում է իբրեւ բացարձակ սրբախօսութիւն, իբրեւ անքննելի Բան ու աստուածամարդու կենսագրութիւն: Առանց դոյզն-ինչ երկմտութեան, պատմական փաստերը գեղարուեստական այնպիսի ներշնչանքով է ներկայացնում ու աստուածաբանական շղարշով պարուրում, որ արդիւնքում երեւակում է հայոց կենսագրութեան թերեւս ամենաճակատագրական դրուագներից մէկը, խոնարհումի ու խոնարհումի խօսքով օծւում են մարգարէներ ու սրբեր, որոնք անձնուրացութեամբ հաւատաւոր էին ուղեգծում: Լուսաւորչիների տան պատումը Ալիշանը վկայել է «Սոփեթ Հայկական-բում», «Բնար Հայկական-բում», «Արշալոյս քրիստոնէութեան Հայոց»-ում, եւ «Հայապատում»-ի էջերում՝ փորձելով մեռնող ազգի մէջ յաւիտենական Աստծոյ Լոյսը ցոլացնել, սակայն բանաստեղծական չքեղ լրումի է հասցրել «Նուագներ»-ում: Գրելով Գրիգորի վարքը՝ մի հրաշալի բանաստեղծաշարի մէջ (Գոչումն ի սուրբ Վիրապն, ի փոխումն Լուսաւորչին), Ալիշանը բարձրաթուիչ բառերով ներկայացնում է նրա առաքինի ու խոնարհ էութիւնը, տիեզերական այն իմաստութիւնը, որով նա դարձի բերեց մոլորեալ ու անհովիւ մի ողջ ժողովուրդ:

-ի վիհ վիրապիդ գլխիվայրեալ՝ սուրբ Գրիգոր,
 Ի խորոց սրտից պաղատախառն հառաչանս
 Քեզ վերընծայեմ աղէկիգեալ իդձ հրաւոր.
 Հայր Հայաստանեայց անդ առաւել քան եայս կեանս,
 Հաստչին քո նմանեալ սիրել մըրմունջ մահացունց (73)

Յաջորդ բանաստեղծութեան մէջ՝ «Ի փոխումն Գրիգոր Լուսաւորչին»՝ երկնքի ու երկրի միջեւ կանգնած մի սրբազան, աստուածային պատկեր է Գրիգորը յիշեցնում.

-Խոր հառաչանք վերցուցին ըզըրբօնւն,
Ծաւալեցաւ ծընունդ սըրտին յընդհանուր.
Լուսաճառանջ տարաւ յերկինս սուրբ աշունս,
Ի հընոցէ սիրոյն հատաւ շունջ ի հուր
«Աստուած, կեցո՛ր՝ զհայաստան»,
Եւ աստ եկաց սըրտին քան։(76)

որդիական խոնարհումի մէջ յաւիտենական լոյսի ու փրկութեան պատմութիւն է պատմում.

Հռիփսիմէ, 'նդ պատկեր քոյին
Առհասարակ հիացաւ մարդ.
Ազնուացար քան գեղեմին
Դու շընչաւոր շուշան ու վարդ... (80)

Աստուածաբանական բացառիկ գիտելիքը բնաւ չի խաթարել Ալիշանի հոգու հրճուանքը՝ վկայաբանութիւններից առնուած պատառները բանաստեղծական ներշնչանքի չքնադ իրացումներում օծելու լոյսի, գոյների ու խորհրդաւորութեան զարմանահրաշ խաղերով։ Աստուածամեծար ջերմութեան ու խնկարկումի բացառիկ ծէս է, որդիական ծնրադիր աղօթք Քրիստոսի դասերը՝ նազով ու լուսաչ կոյսին, շուշանի ու վարդի նմանութեամբ եթերային Հռիփսիմէին, որ հարսնացաւ Աստուածորդուն.

-Մայր կուսան, յիշեայ զօրդիս.
Եսպերիայ՝ ճերմակ քեհեզ,
Քօղ կարմրորակ իւ պըննիս՝
Ջայս Հայաստան քամշանդ ետ քեզ։
Էնն ըզքեզ խօսեցաւ անդ,
Աստ հարսնացար եաստուածորդի.
Բուռն հարեալ ի սուրբ տապանդ՝
Կայքէ մանկտիդ առագաստի։(81)

Փառաբանական բովանդակութեամբ ու ճշմարիտ աստուածապաշտական յղումներով այս ձօներգը Երկիրը անսահման Երկընքին է մօտեցնում՝ առ Աստուած անանձնական սիրոյ մէջ ճըշմարիտ նկատելով ամէն զոհաբերութիւն։ Առհասարակ, պատկերներով եւ համեմատութիւններով գրելը Ալիշանի մտածական համակարգի կարեւորագոյն նշաններից է, որ չքեղօրէն արտայայտ-

ւում է մանաւանդ «Նուագներ»ի գրաբար քերթուածքներում: Բառընտրութիւնից մինչեւ կլասիցիստական բանաստեղծութեան ոճ ու չափաբերութիւն, մի յաւերժօրէն ներդաշնակ ու կատարեալ նոյնութեան մէջ վերստեղծում են այն էլեգիկ միջավայրը, ուր մի ժամանակ ապրում էին առաքեալներն ու Աստուած: Աւելին, ստանձնելով հայոց հոգեւոր եւ աշխարհիկ քաղաքակրթութեան նորոգութեան առաքելութիւնը, վարդապետը իւրովսանն հետամուտ էր քրիստոնէութեան եւ հայ եկեղեցու աւանդների կենդանացմանը՝ իբրեւ նոյնական սուբստանց, խորհրդանիշ հայկականութեան, իբրեւ հական բաղադրիչ հայոց ազգային գաղափարաբանութեան: Հէնց այս բնագրում, եթէ կարմիր վարդանի մասին է գրում՝ Աւարայրի սոխակի հանգոյն հաւատքի ու կրօնի սիրուն ու պաշտամունքին է խօսքը ներբողում, իսկ Վասակը անէծքի ու անէծքի բառերով է յիշում: Ուրեմն այլեւս զարմանալի չէ Հայր Ալիշանի բառընտրութիւնը, շարային կառոյցի յղացումը, այլեւ բանաստեղծական ձեւոյթը՝ (ներբողեան, ակրոստիքոս), որով լուծում է իր այնքան սիրելի վարդանի, ապա արդէն ռոմանտիզմի հնարքով նրա հակոտնեայի՝ Վասակի կերպարները:

-Նահատակ վարդասփիւռ, արփիք ցրնծան յոտիցդ առնուլ ցեւ.

Եւ րագուկ Բարձրելոյն եյեռ յանմահից կաճառ վրսեմ

Զանուն քո ՎԱՐԴԱՆ՝ Հայոց շնորհաւոր:

Ի ձայն Հրաշալի եարութիանն ԳՁ շարականի:(108)

Հետաքրքիր գոյների մէջ է կերտում Վասակ Սեպուհի կերպարը՝ հերոսականութեան գծերով ու վսեմաշուք, քաջին արժանի բնութագրումով:

-Վահանայ եղբայր ես վարդանայ եղբորորդեակ՝

Սեպուհն եմ Վասակ, զինուորեալ Տեառն Զօրութեանց.

Հայոց գուարթունք, ըգֆաջաց գահն արկեմ՝

Եւ Հայրեմեացքս դեմ զիս նըստուցեմ:(114)

Բացառիկ սիրով ու երկիւղածութեամբ իր հայրենիքի կենսագրական ասքը ժանեակի նման, թել-թել հիւսող բանաստեղծը, բնական է, թէ յորդահոս հեղեղի նման նզովքի ու անէծքի որպիսի բառերով պիտի բնութագրի ամենայն արարք, որ ցաւ է հայրենիքին ու ակունքն է սրբապիղծ դաւաճանութեան: «Դատաստանք Վասակայ մատնիչի» քերթուածքում Ալիշանը կերտում է նզովեալ ուրացողի կերպարը՝ քայլ առ քայլ ներկայացնելով մի դժիւրեմ ու ծանր պատմութիւն, մի արարք, որի համար մարդը անիծեալ է սերնդէսերունդ, ժառանգից ժառանգ:

-Վրէժք քեզ յերկնէ, վրէժք քեզ յուխտէն գոր քողեր
 Վրէժք յամենայն, վրէժք հայրենեաց անողոք.
 Վրէժ քեզ կարդան ամայացեալ գերդաստանք,
 Պարկեշտ կուսանք, հարսունք, փեսայք, որքք, այրիք,
 Վրէժ քեզ անհաշտ ազատանին լեռնականք,
 Վրէժ տըխրամած անարօր դաշտք հայրենիք (134)

Հայր Ալիշանի պատմութիւնն ընդհատուած չունի, ամբողջական է, առանց միջանկեալ օղակների, ազգափրկութեան կոչուած իր հերոսներով, երբեմն՝ կերպարային ու բնաւորութիւնների բեւեռացումներով: Ոչինչ պատահական չէ բանաստեղծական այս չքնադ հատորում: ԺԸ. պատմական գրուագներում նա գրում է ազգային Ոգու յայտնութիւնը, Մխիթարի տեսիլքով փնտրում կորուսեալ Ոգին Հայաստանեայց.

-Մըխիթար, գիմչ խնդրես յիմէն սրտագին:

-«Մայր իմ, ոչ իմչ, բայց գայն գոր դուն իսկ կամիս»:

«Եղիցի».- Մայրն ասաց, եւ ել ի յերկինս... (194)

Ստեղծագործական առումով, եւ ոչ էլ ժամանակային, նա չի աւարտում այնտեղ, որտեղ աւարտում է խորենացու նահապետական, տխրաթախծոտ հայրենապատումը, նրա սրտին հարազատ են Ազաթանգեղոսի միջական, աստուածածանաչութեամբ մոգական աշխարհընկալումը, Բուզանդի՝ դէպքերի իրազեկութեամբ, գեղեցկախօս պաճուճաւորումով վիպասանութիւնը, Կորիւնի ճարտասանական վշտախօսութիւնն ու խղճի ու հաւատքի հրեշտակապետները՝ Շնորհալին ու Մխիթարը: Սրանից յետոյ արդէն գալիս է «Նահապետի երգերի» ժամանակը: Մարգարէի խորքային արթնութեամբ նա կապակցում է դարերը ու ինչին հայեացքը յառում է՝ թէ՛ «Հայրունի»ում, թէ՛ «Յուշիկներ»ում, ամենակարեւորն է թւում:

Ալիշանի գեղարուեստական գործը շնչում է հայրենիքի ու նրա պաշտամունքի սրբազան սարսուռներով:

Իսկ այս բոլոր գործերի համար թերեւ իբրեւ բնաբան կամ հանգանակ կարող է ծառայել «Նահապետի երգեր»ի երկրորդ հրատարակչութեանը աւելացուած «Հայ համնար» բանաստեղծութիւնը, որ անցեալի փառքն ու հայրենեայց տեսիլքն է վկայում ու փոխանցում սերունդներին.

-Հա՛յ ազգ, հա՛յ համնար, քունն է գեթ քունք,

Քու՛ն քանձր եւ երկայն, բայց ոչ մահ անյոյս.

Ո՛վ արթնցնէ գագգն իմ ի նոր լոյս.-

Ես հագարներ տամ այնոր, տամ քիւրեր,
Որ գաչքն բացներ,
Ու չըլլար անցեր... (134)

Իսկ ժառանգորդական այդ կապը ամենեւին էլ ինքնանպատակ չէ. «Ով Հայկակ, ով հայ պատանիք, ադէկ քաղաքացի ըլլալու համար պէտք է քննել եւ սովորել գիայրենիս: Քննեցէք եւ սովորեցէք ուրեմն ազնիւ եւ բարեքեր Հայաստանը, իբրեւ հայրենիք ձեր եւ դայեակ ամենայն աշխարհի: Այդ քննութիւնքդ, այդ ուսմունքդ յորդոր ըլլան քեզի աւելի քան զաւելի յարգելու գիայրենիս եւ մշակելու զայն՝ ըստ ամենայն նշանակութեան քանիս»²⁴, - ինքն է պատգամում:

Ահա այստեղից է սկսում եւ այստեղ է աւարտում Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի պատմահայեցութեան փիլիսոփայական հայեցակարգը:

ՍԻՐԱՆՈՅԾ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

24 Ա.Լ.ԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Յուշիկի հայրենեաց հայոց*, նշ. աշխ., հտ. Ա., 8:

Summary

THE HISTORICAL CONCEPTS OF ALISHAN IN THE VOLUME "HAYRUNI"

SIRANUSH MARGARYAN

Father Ghevond Alishan played an exceptional role in all the spheres of the history of Armenian spiritual creativity. The article examines the historical concepts of the great Armenologist, theologian, philosopher and poet Alishan, his views on the history of Armenia and its artistic incarnations, in particular, songs in the ancient Armenian from the volume "*Ayruni*". The historical concept of Alishan recognizes two names as a world outlook principle: the Bible and Khorenatsi; Alishan formulates his vision of the Motherland through the reading of their fundamental signs. In his opinion, the natural-geographical space becomes the Motherland, when it is filled with content, including language, spiritual and material creations, the church and human exploits. Within this framework he creates his patriotic song on a theme chosen in accordance with the idea, in a unique poetic form. We have presented the history of the internal struggles of the national ideology in the scientific and artistic heritage of Alishan, the passionate searches of the Armenian thought aimed at the collection of fragments of recollections and memories from the distant historical times, with the help of which it will be possible to revive, breathe a new life into the dying Armenian reality. We have made theoretical generalizations concerning the Armenian studies of the activities of the Mkhitaryans, the recognition of the preservation of the nation and enlightenment, Europeanization and scientific character of the Armenian thought as a priority doctrine, while the personality and passionate creative searches of Father Alishan remained in the center of our attention. When examining his poetry, we have analyzed several works in the ancient Armenian, trying to present, using an example of an artistic original, some of Alishan's key observations concerning his worldview, in particular, the history of Armenia, as well as a peculiar style and references through which Alishan passes on his vision of Armenianness to the future generations. At the end, we have presented the conclusions proceeding from the scientific formulation of the question.